

МРНТИ: 16.21.31

<https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.07>**Б.Қ. Момынова**

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: momynova_b@mail.ru

УСУЛ-СОТИЕ (ТӨТЕ ЖАЗУ) АЛҒАШ СЫНАЛҒАН «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ (1913-1918): ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

Тіл – қарым-қатынастың негізгі құралы әрі жанды құбылыс болғандықтан, өнбойында өзгерістер жүреді. Тілдегі өзгерістер мен жаңалықтарды таңбамен, жазумен ырықтандырылады. Жазу тілдегі дыбыстарды таңбалап қана қоймайды, бұрын да, бүгінгі заманда да тілдің болашағын айқындайтын фактор болған. Жазудағы негізгі мақсат – естілетін сөздің дискреттілігі және сөз әртүрлі контекстерде әлденеше рет қайталанса да біркелкі танылуын қамтамасыз ететіндей әліпби түзу. Ал әліпби тәртіппен орналастырылған әріптердің жиынтығы, мәтіннің барлық түрлерін жазуға, яғни қарапайым және күрделі ойды жеткізуге мүмкіндік береді.

Қазақ мәдениетінде А.Байтұрсынұлының реформаланған (түрлендірген) әліпбиі мен «усул-жадид» немесе төте жазу аса маңызды орын алады, рөл ойнайды. Төте жазу ағарту ісінде, алғашқы қазақ тілді оқулықтар мен оқу құралдарының жазылуында, қазақ балаларының сауатын ашудағы мерзімді басылымдар шығаруда айтарлықтай рөл атқарды. Реформаланған А.Байтұрсынұлының әліпбиі қазақ халқын да, алғашқы қазақ зиялыларын да ғылыми қауымға танытты.

«Усул-жадидтің» көмегімен қазақ интеллигенциясы А.Байтұрсынұлының басшылығымен ХХ ғасыр басында жалпыұлттық «Қазақ» газетін шығарды. Мақалада ХХ ғасыр басында «Қазақ» газетінде қолданыс тапқан емле, тыныс белгілері туралы айтылады және бұл мәселе қазақ әдеби тілі мен публицистикалық стильдің жүйеленуі мен кодификациялануының бастауы ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер. Әліпби (алфавит), жазу, усул-қадим, усул-сотие, графика, орфография, тыныс белгілері, орфографиялық белгілер, газет, әдеби тіл.

Б.К. Момынова

Институт языкознания им. А. Байтұрсынова
Казахстан, г. Алматы
(e-mail: momynova_b@mail.ru)

Газета «Қазақ» (1913-1918): орфографические особенности и пунктуация в процессе опробации письма усул-сотие (тоте жазу)

Язык является основным средством общения и имеет свойство постоянно меняться. Изменения и нововведения в языке нормализируются письмом. Письмо не только отмечает звуки языка, но и является фактором, определяющим будущее языка как в прошлом, так и в настоящем. Основная цель письма – обеспечивать дискретность слышимого слова и единое распознавание слова, даже если оно с помощью алфавита многократно повторяется в разных контекстах. А набор букв, расположенных в алфавитном порядке, позволяет написать все виды текста, всякие мысли человека, даже передать сложную мысль.

В истории казахской культуры реформированное письмо А.Байтұрсынова «усул-жадид» (тоте жазу) занимает важное место. Письмо или так называемое тоте жазу сыграло значительную роль в просветительском деле, в написании первых учебников и учебных пособий на казахском языке, в развитии грамотности, а также в развитии периодических изданий. Реформированный алфавит А. Байтұрсынова показал и познакомил научному сообществу весь казахский народ, а также первую яркую плеяду казахской интеллигенции.

С помощью усул-жадид казахская интеллигенция под руководством А.Байтұрсынова, в начале ХХ века выпустили газету общенационального значения «Казах». В связи с этим в статье затрагиваются вопросы орфографии, пунктуации, проблемы казахского письма начала ХХ века. А также газета «Казах», рассматривается как начало систематизации и кодификации литературного языка и публицистического стиля.

Ключевые слова. Алфавит (азбука), письмо, усул-қадим, усул-сотие, графика, орфография, пунктуация, орфография, язык газеты, литературный язык.

B.K. Momynova

A. Baitursynov Institute of Linguistics Kazakhstan, Almaty
e-mail: momynova_b@mail.ru

The newspaper «Kazakh» (1913-1918): spelling features and punctuation in the process of approbation the letter *usul-sotie* (*tote zhazu*)

Language is the main means of communication and it tends to change constantly. Changes and innovations in the language are normalized by writing. Writing not only marks the sounds of a language, but is also a factor in determining the future of a language both in the past and in the present. The main goal of writing is to ensure the discreteness of the audible word and the uniform recognition of the word, even if it is repeated many times in different contexts using the alphabet. And a set of letters arranged in alphabetical order allows you to write all kinds of text, all kinds of human thoughts, even convey a complex thought.

In the history of Kazakh culture, the reformed letter of A. Baitursynov «*usul-jadid*» (*tote zhazu*) was very important. Writing or the so-called *tote jazhu* played a significant role in enlightenment, in writing the first textbooks and teaching guide in the Kazakh language, in the development of literacy, as well as in the development of periodicals. The reformed alphabet of A. Baitursynov showed and introduced to the scientific community the entire Kazakh people, as well as the first bright minds of the Kazakh intelligentsia.

With the help of the *usul-jadid*, the Kazakh intelligentsia under the leadership of A. Baitursynov, at the beginning of the 20th century, published a newspaper of national importance «Kazakh». In this regard, the article touches upon the issues of spelling, punctuation, problems of Kazakh writing in the early twentieth century. As well as the newspaper «Kazakh», is considered as the beginning of the systematization and codification of the literary language and journalistic style.

Key words: Alphabet (alphabet), writing, *usul-kadym*, *usul-sotie*, graphics, spelling, punctuation, spelling, newspaper language, literary language.

Кіріспе

Тіл тарихында жазу және жазба мұралар мәселесіне арнап сөз қозғау қашан да маңызды.

Жазба тілдер ауызекі тілге қарама-қайшы. Жазу салыстырмалы түрде жақында пайда болған жаңалық, оны бірнеше мың жыл бұрын болған бірнеше өнертабыс оқиғаларынан байқауға болады. Жазу сөйлеуге қарағанда анағұрлым үлкен дәрежеде оны үйрену мен жеткізуде нақты және саналы күш-жігерді қажет етеді. Ауызекі сөйлеу тілдері есту қабілетін кеңінен пайдаланса, жазбаша тілдер көрнекі модальділікке сүйенеді. Бұл жазба кейіпкерлер адамның көру жүйесінің шектеулеріне сәйкес келуі керек дегенді білдіреді (Dehaene S. 2010).

Хелена Митон мен Оливье Морин жазуды салыстырмалы түрде жақында пайда болған жаңалық ретінде қарастырады: оны бірнеше мың жыл бұрын болған бірнеше өнертабыс жайларынан байқауға болады. Жазудың сөйлеуге қарағанда дәрежесі анағұрлым жоғары, ал оны үйрену мен жеткізуде нақтылық және саналылық қажет. Ауызекі сөйлеу тілдері есту қабілетін кеңінен пайдаланса, жазбаша тіл көрнекі модельге сүйенеді (Miton мен Morin, 2021).

Жазу мен емленің қалыптасуы әліпбимен сабақтасып жатады. Ал әліпбидің түзілу принципін адамзат тарихында батыс семит халықтары б.з.б.

3000 ж., Солтүстік Сирияда жасағаны туралы деректер бар (Сусов И.П., 2006:295). Американдық поляк ассириологы Игнасе Гельб жазу эволюциясын ойды тікелей білдіретін суретті жазудан бастап төрт кезеңге бөліп қарастырады; одан кейін сөз-негізді жазу жүйелері; содан кейін дыбыс негізіндегі буындық жазу жүйелері, оның ішінде дауыссыз буындар немесе дауыссыз дыбыстар жүйесі бойынша жазу жүйесі және осының бәрі грек алфавитін ойлап табуымен аяқталады (<https://www.britannica.com>). Бұл жазудың грамматологияға негізделген универсалды принципі идеографиядан фонографияға (фонемографияға) қарай қалыптасқанын, яғни графема мен фонема сәйкестігіне қарай құрылғанын дәлелдейді.

Бүгінгі біз білетін әліпбиге ұқсас алфавиттің алғашқы дәлелі финикиялық алфавит болды. Жүйе дауыссыз дыбыстарды көрсету үшін таңбаларды қолданды және оны жазбаларды жүргізу үшін пайдаланатын саяхатшылар Жерорта теңізіне таратты. Осы алфавит негізінде арамей жазуы мен грек алфавиті жасалды, соның арқасында бүгінде дауыссыз әрі дауысты дыбыстардың таңбалары бар латын әліпбиі өмірге келді. Жазу тарихындағы келесі үлкен даму технологиялық даму болды. Сияға батырылатын қауырсыннан бастап, қарындаштар мен қаламдарды ойлап табу адамдардың саз тақтайшаларға мәтін жазудан немесе оны тасқа ойып салудан

бас тартуына мүмкіндік берді және осылайша жазу оны әлдеқайда тиімді етті (<https://www.languageinsight.com>).

Алфавиттік оқу зерттеулерінде жазудың негізгі бірлігі ретінде графемаға, атап айтқанда, бір фонемаға сәйкес келетін бір немесе бірнеше әріптерге сілтеме жасау жиі кездеседі. Мұндай анықтаманың әмбебаптығы да жоқ (мысалы, қытай таңбалары фонемаларға сәйкес келмейді), сонымен қатар лингвистикалық сипаттамалар логикасынан алшақтайды. Фонема мен морфеманың сипаттамасына параллель бола отырып, лингвистикалық талдауға сәйкес келетін графема анықтамасы мынада: графема – графиктердегі вариацияларды абстракциялайтын жазудың функционалдық бірлігі – аллографтар; мысалы, берілген тілде бар *b* әрпінің барлық қаріптері. Бірлік функционалды, өйткені графема екі рет жазылған морфеманы ажырататын минималды графикалық бірлік, осылайша екі ауызша морфеманы ажырататын фонемаға ұқсас. (Chang мен Chen, & Perfetti, C.A. GraphCom)

Жазу жүйесіне қарағанда, ол жүйенің адамзат ақыл-ойымен бірге дами келе буындық, алфавиттік принциппен түзілуге көшкенін білдіретін және осы талаптар мен жетілдіруге сай жазу әріптік-дыбыстық жазу екені белгілі.

Әріптік-дыбыстық жазу – дүние елдері үшін ыңғайлы жазу түрі. Бұл жазудың негізгі ерекшелігі таңбалардың саны аз болса да, дыбысты мейлінше дәл жеткізеді деп саналуында. Бұл жазу түрінде 20-дан 40-қа дейін таңбалар болады, бүгінгі күні бұл жазу «жеке фонема – жеке графема» принципін ұстануымен ерекшеленеді. «Жетілген жазу түрі – фонемографиялық жазудың шығуымен байланысты қаралатын емленің түп-тамыры әріде, жазудың жалпы пайда болуында жатыр» (Күдерінова Қ., 2000: 8). Ал жетілген жазудың қазіргі кездегі жайы мынадай: «Дыбыстық-әріптік жазуды бүкіл әлем халықтарының 75 пайызы қолданады. Дыбыстық-әріптік жазудың ең көп тараған түрлері: латын әліпбиі (30 пайыз), славян-кирилл (10 пайыз), араб (10 пайыз) және үнді жазуы (20 пайыз)» (Әміржанова Н., 2012:5). Қазақ даласында қолданылған сондай жазудың бірі – арабқаріпті усул-қадым жазуы.

Материал және әдістеме

Қазақ әдеби тілі мен қазақ жазуының, оның ішінде усул-сотие, яғни А.Байтұрсынұлы енгізген төте жазудың, қазақ жазуы емлесінің даму

бағытын, кезеңдерін және кезеңдерге тән ерекшеліктерді анықтау, қазақ тарихындағы төте жазуға, әдеби тіл нормасындағы тыныс белгілердің қалыптасу тарихындағы «Қазақ» газетінің орнын, рөлін деректеу мақсатында дәлелдер жинақтау, пайымдау, өзгерістерді түсіндіру, интерпретациялау, лингвистикалық талдау жасау, топтау әдістерін қолдану арқылы зерттеу жүргізілді.

Әдебиетке шолу

Мақаланы жазу барысында шетелдік тіл зерттеушілері Chang L.Y., Chen Y.C. & Perfetti C.A. Dehaene, S. Reading in the brain: The new science of how we read, Miton H., Morin O., сонымен бірге орыс тіл білімінің зерттеушісі И.П. Сусовтың «История языкознания» еңбегі, соңғы онжылдықта жарық көрген Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. сынды тіл білімі зерттеушілерінің «Репрессированная тюркология» зерттеуі және қазақ тіл білімінде жазу теориясымен айналысатын отандық ғалым-зерттеушілердің, атап айтқанда С.Ш. Хасанова, Қ.Күдерінова т.б. ғалымдардың зерттеулері қажетінше пайдаланылды. Сондай-ақ мақалада А.Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығын зерттеген А.Тұрғараеваның, Б.Момынованың зерттеуі пайдаланылды. Аталған еңбектерде қазақ жазуының атасы А.Байтұрсынұлының ескі усул-қадым-ды реформалап, төте жазуды қолданысқа енгізуі туралы тұжырым-пікірлер айтылады. Бірақ аталған еңбектердің бірде-біреуінде осы жазу алғаш сыналған «Қазақ» газетінің тілі, орфографиясы, емле ерекшеліктері және тыныс белгілеріне толыққанды тоқталу, талдау мақсаты қойылмаған. Мақалада осы көзден таса қалған мәселелерге көңіл бөлініп, талданды.

Талқылаулар

Мақалада қазақ әдеби тілі тарихындағы жазба тіл арқылы негізі салынған публицистикалық стильдің, жалпыұлттық тұңғыш басылым «Қазақ» газетінің емлені жүйелеудегі қызметі сөз болды. Жазумен байланысты емленің бір бөлігі тыныс белгілерінің «Қазақ» газетінде қолданылуы лингвистикалық мәтіндер ішінде берілуі, нақты тілдік фактілермен көрсетілді. Алғашқы тыныс белгілері мен орфографиялық белгілерге А.Байтұрсынұлының ат қоюы мен қызметін түсіндіруі негізінде сараланды. Дәлелдемелер,

фактілер іріктеліп, төте жазу мен емленің, оның ішінде тыныс белгілерінің ең мәнді тілдік белгілері анықталды. Көтеріліп отырған мәселеге осы тұрғыдан қарау әдеби тіл тарихы мен емле, жазу тарихы бойынша ғылыми ізденістер жүргізу үшін маңызды екені айтылды.

Арабқаріпті ескі қазақ жазуы ертеректе мұсылмандықпен бірге енді, квазиәліпбилік сипаты болды, өйткені дауыссыз дыбыстарға ғана таңба берілді, **консонантты әліпби** саналады. Ескі араб жазуы оңнан солға қарай жазылады, онда 28 таңба болды, әрбір таңба бір дауыссыз дыбысқа арналды. Дауысты дыбыстарды әріптердің асты-үстінен жазылатын арнайы диакритикалық белгілер («**ایگی**») сөзіндегі сияқты дауыссыз дыбыстың негізгі таңбаларының үстіне қойылған) білдірді. Белгілер – әріптерден бөлек қосымша таңбалар. Араб тіліндегі дауыстылар ұзын (созылық) және қысқа болып бөлінетіндіктен, кейбір дауыссыз дыбыс таңбалары жазу кезінде ұзын (созылық) дауыстыларды таңбалаған. Қысқа дауыссыздар қосымша белгілер арқылы жазылған, оларды **харакаттар**, кейбір ғылыми еңбектерде **қаракеттер**, **қарекелер** деп те атайды. Шындығында, ертедегі қадым жазуы қазақ халқының рухани өмірін алға жылжытуға көмектесті, белгілі бір деңгейде халықтың танымын кеңейтті, ал төте жазу ескі жазудың осы функциясын кеңіте, тереңдете түсті. Төте жазу, ағарту ісінде, алғашқы қазақтілді оқулықтар мен оқу құралдарының жазылуында, қазақ балаларының сауатын ашуда айтарлықтай рөл атқарды. Реформаланған А.Байтұрсынұлының әліпбиі қазақ халқын да, алғашқы қазақ зиялыларын да ғылыми қауымға танытты, талай талантты тіл білімінің өкілдері А.Байтұрсынұлының әліпбиін мойындады. Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы осы жолға қалай келді?

«Мұғалімдер мектебінің толық курсы бітіруші Байтұрсынұлына, 1880 жылдың 27-қарашасында Жоғарғы мәртебелімнің бекіткен Нұсқауы негізінде және Жоғары мәртебелімнің 1872 жылы 27-ші наурызда бекіткен Ереженің 27-ші бабына сәйкес Уфа, Симферополь қалаларындағы татар Мұғалімдер Мектебі мен Қырғыз Мұғалімдер Мектебіне арналған Ереженің негізінде аталған мектептің педагогикалық Кеңесінің шешімімен «Бастауыш мектептің Мұғалімі» атағы берілсін» (Тұрғараева Г.М., 2021: 52). Осы куәлікке қоса оның Қырғыз бастауыш мектебінде 6 жыл мұғалімдік өтелімін өтеуге міндеттілігін көрсететін бұйрық та берілген. Осы №116 бұйрыққа сәйкес 1895 жылдың 9-мау-

сымында Ақтөбе уезі, Арынғазы ауыл мектебіне жолдама беріліп, оған оқу бөлімінің Аймақтық қамқоршысы Е.А.Алекторовтың көмегімен жетіп орналасып (Тұрғараева Г.М., 2021: 52), ұстаздық жолын 1895-1909 жж. дейін Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде жалғастырады. Сондықтан А.Байтұрсынұлы әліпби түзу сынды ұлы қадамға кездейсоқ келмеген. Қатарынан бірнеше жыл бойы оқытушылық қызмет атқару барысында (Орынборда, Ташкентте, Алматыда, Торғайда) көп нәрсені көңілге түйіп, көп нәрсенің байыбына барды, қазақ мектебінің оқытудағы жүйесіздіктен тығырыққа тірелгенін көрді, ал тығырықтан шығудың жолы әліпбиді ретке келтіріп, «жосықты оқу» жүйесін енгізу екеніне көзі жетті. Екінші жағынан, уақыттың өзі осындай айтулы істі, яғни бұрынғы графикалық жүйенің, араб графикасына негізделген ескі қазақ жазуының орнына қазақ тілінің дыбыстық жүйесін негізге алған жаңа жазуды енгізуді қолға алуға мәжбүрлеген.

А.Байтұрсынұлын ағартушы деп тануға «Тіл-Құралы» де жетерлік еді. Оның ағартушылық қызметінің үш қыры бар: біріншіден, А.Байтұрсынұлы орысша немесе татар, ноғай молдалары оқытып жүрген мұсылманша оқу түрлерінің ішінде қазақ баласы үшін ең керектісі ана тілінде білім алу (беру) екенін және оның міндеттілігін көрсетіп, қазақ тілінің болашақтағы даму бағытын белгілеп берді. «Әрі ұстаз, әрі ағартушы ретінде А.Байтұрсынұлының көңілін бөліп, қатты алаңдатқан екінші мәселе – мектептің құрылымы болса, үшінші мәселе – оқыту жүйесін (дұрысы жүйесіздікті жою) жетілдіру, оқытушылардың педагогикалық талаптарға сай болуына назар аудару» болды (Момынова Б., 1998:14).

А. Байтұрсынұлы бұл жөнінде: «Бұ күнде қазақша оқуда кемшілік көп. Әуелі оқу құралы, кітаптар жоқ. Ноғайша оқу құралдары қазаққа үйлеспейді. Екінші, қазақ мектебіне түзелген бағдарлама жоқ, онсыз оқу бір жөннен шықпайды. Үшінші, бала оқыту ғылымынан хабардар мұғалімдер аз», – дейді. Жалпы ағартушылық қызмет атқару сол кездегі әрбір оқыған азаматтың парызына, ал әрбір жарық көріп жатқан кітаппен мерзімді басылымдардың қай-қайсысының болмасын төл міндетіне айналған еді. Осы мәселелер оны әліпби түзуге итермелегені байқалады. Сөйтіп А.Байтұрсынұлы араб графикасына негізделген қазақ әліпбиін (алфавитін) түрлендірді. Ол түрлендірген алфавитті белгілі түрколог Е.Д.Поливанов ұлы жаңалықтардың

қатарына жатқызды. Н.Ф.Яковлев, К.Менгес, Б.Комри сияқты шетелдік ғалымдар «Байтұрсынов алфавитінің» жетілген алфавит екенін мойындады. Орыс ғалымдары алфавиттің құндылығын: «...нельзя не отметить, что не получивший высшего образования и лишь к концу своей активной деятельности установивший контакт с русскими языковедами Байтұрсунов смог встать вровень с передовой наукой», – деп бағалады (Ашнин Ф.Д., 2002: 185).

Осылайша А.Байтұрсынұлы 1895-1909 жылдар аралығында ауылдық, болыстық бастауыш мектептер мен бес-алты жылдық екі кластық училищелерде мұғалім бола жүріп, ана тілінде оқыту жүйесін жетілдірумен, төл оқулықтар, тілашарлар дайындаумен тікелей айналысады. Осы жолда қазақ балаларының сауатын қазақша аштыратын «Әліппе», өзге де оқулықтардың жоқтығына көзі жетеді, өзі оларды жаңадан түзбекші болады. Осы мақсатпен ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық құрамын зерттейді. Сонан соң өзі анықтаған қазақ тілінің дыбыстық, өзге де грамматикалық заңдылықтары негізінде жаңа алфавит, жазу үлгісін жасайды. Өзіне дейінгі қазақ жұртының пайдаланып, тұтынып келген араб жазуынан қазақ тілі үшін қолайсыздықтары барын дәлелдеп, жазуды жетілдіріп, «дәйекшіні» енгізеді. А. Байтұрсынұлы 1912 жылы – «Оқу құралын» (Байтұрсынов А., 1912: 40) шығарады. 1929 жылға дейін осы әліпби халықтың керегін өтеді, мектепте пайдаланылды, кітаптар шығарылды, мерзімді басылымдар басылды т.б. Үш кітаптан тұратын («Тіл-құрал») еңбегінде қазақ тіл білімінің қазіргі кезде қолданыста жүрген көптеген терминдерін қалыптастырып үлгірді, мысалы: бастауыш, баяндауыш, шылау, зат есім, етістік, т.б. терминдерді, ана тілі, жабық мәжіліс, ашық хат сияқты номинацияланған қолданыстар т.б. Аталмыш кітап бірнеше басылым көрген. Осы кітапта жазудың маңызы туралы: «Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық даражаға жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды. Жазумен дүниенің бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керегі онан да артық», – дейді (Байтұрсынов А., 1912: 13). Сол кездерде осы даулы мәселеге арналған «Жазу тәртібі» (Айқап, 1912, №9-10), «Жазу мәселесі»

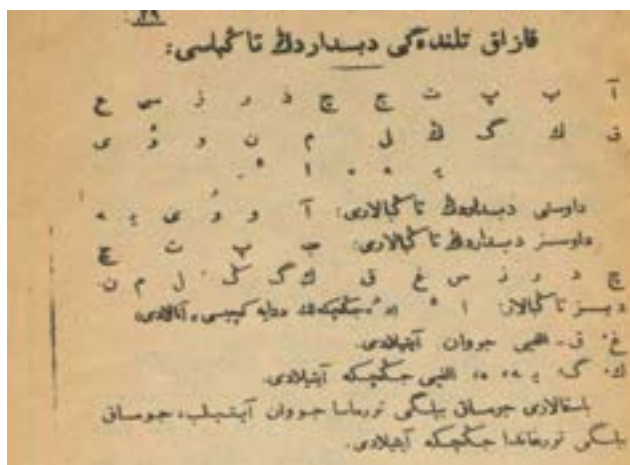
(«Қазақ», 1913, №34-35) сияқты т.б. мақалаларын жариялады.

Ағартушының араб жазуын қазақ тіліне икемдеген нұсқасын қазақ жұртшылығы, әсіресе мұғалімдер қауымы жақсы қабылдады. Себебі, оның әліпби реформасы әрі қазақ тілінің табиғатына барынша сүйенген, әрі мейлінше ғылыми негізде жасалған болатын. Сонымен, 1912 жылдардан бастап А.Байтұрсынұлының осы алфавитті негізге алып жасаған жаңа жазуы (ол «Жаңа емле» деп аталады) іс жүзінде қолданыла бастады (Байтұрсынов А., 1926: 45). Міне, «Қазақ» газеті осы «жаңа емле» жүйесімен жарық көрген еді және бұл уақыт емле қажеттігі, емлені бекіту туралы мәселе көтерілмеген кез. Ал жаңа басылым оқуға оңай емле жүйесімен бұқараны баурап алды. Бұл жаңа жазу жүйесі 1924 жылы Қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде (Орынбор, маусымның 12-сі) бекітіледі, латын алфавитіне көшу кезінде бір топ қазақ зиялылары оны жан сала қорғайды.

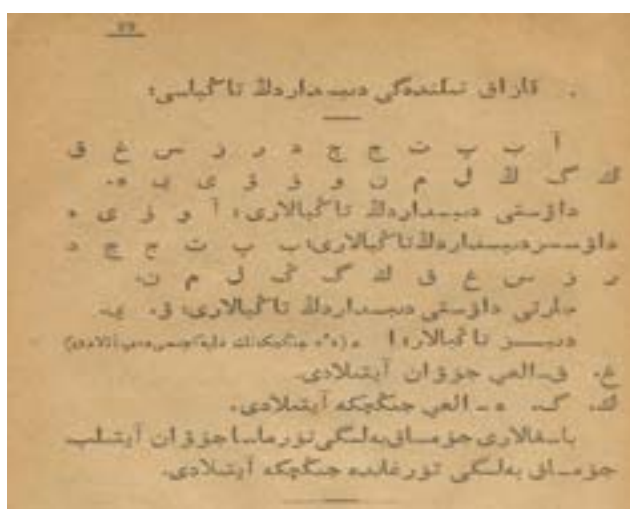
А.Байтұрсынұлының бірнеше кітабының кирилге көшірілген нұсқалары халықаралық «Қазақ тілі» қоғамы, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Қазақ тіл білімінің антологиясы» сериясының А.Байтұрсынұлына арналған томына енгізілді (Тіл-құрал, 2013: 45).

Ал төмендегі көшірмелерде қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесіне А.Байтұрсынұлының классификациясы берілгендіктен, түпнұсқа көшірмесі ұсынылды.

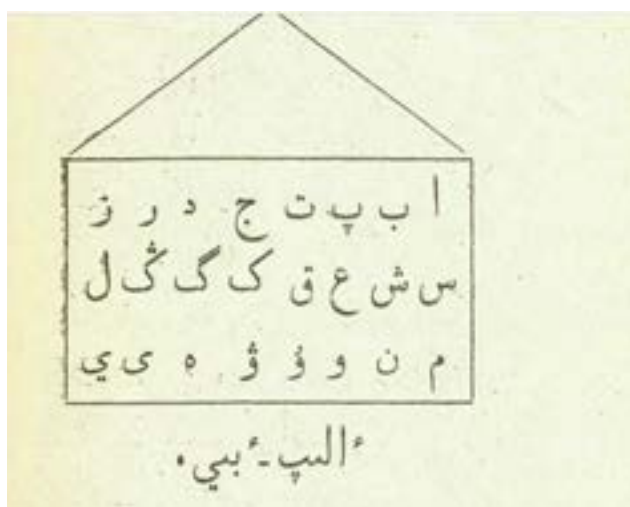
Жалпы алғанда, жазудың қолайлылығы я қолайсыздығын бірден аңғара қою қиын. Жазуды пайдаланушы әрбір социум үшін ең маңыздысы – орфография. Орфографияның тарихи, морфологиялық, фонетикалық, иероглифтік, дәстүрлі түрлері болады. Орфография жазудың функционалды әлеуеті мен мән-маңызын айқындайды. Қоғамның басымдықпен уәждендіре отырып, аталған принциптердің біреуін я болмаса екеуін таңдауға мүмкіндігі болады я болмаса қалыптасқан әлеуметтік-саяси жағдай таңдауға міндеттейді. Принциптер арқылы жазба тілдің ережелері мен нормасы қалыптасады. Бірақ мәртебелері бірдей көрінгенмен, принциптердің нақты бір әліпби мен орфографияны қалыптастыру кезіндегі мүмкіндіктері бірдей бола бермейді.

1-сурет. А.Байтұрсынұлы. Оқу құралы (Қазақша алифба). 1-жылдық кітап. 4-басылуы. – Ташкент: Түркістан Республикасы мемлекет баспасы. 1922 ж. – 94 б. (әліппе 30 бетте).

2-сурет. А.Байтұрсынұлы. Көшірме. Оқу құралы (Қазақша әліппе), 7-басылуы. – Орынбор: Қазақ мемлекеттік баспасы, 1925 ж. – 74 б.

3-сурет. Көшірме. Ахмет Байтұрсынұлы. Әліп-би (жаңа құрал). – Қызылорда: ҚазКССР мемлекеттік баспасы, 1926 ж. – 119 б. (әліппе 76 бетте)

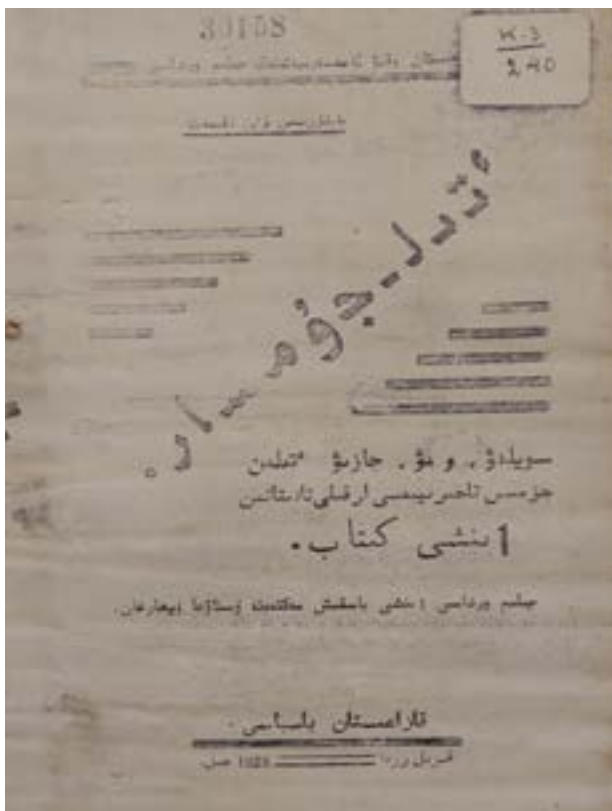
Орфографиялық принциптің түрлері бар, соның бірі – қоғаммен байланыс үзілмейтін актив түрі. Бұл орфографиялық принципке мемлекеттің қолдауына сүйенген мамандардың жазу нормасын қалыптастыру мен жетілдіруі жатады. Дүние жүзі жазу тәжірибесінде осы принциптің ең жарқын үлгісіне немістердің жазуы жатады және ол жазба тілді меңгерудегі ең қолайлы түр саналады. Немістердің жазуындағы доминант принцип фонетикалық және морфологиялық, ал ұстанымы «қалай жазсаң, солай сөйле» (М. Штайнхардт), неміс халқы осы негізде біртекті айтылым нормасын қалыптастырған, «Қалай сөйлесең, солай жаз» деген принцип те осыған саяды, екі принцип те жазу мен айтылудағы айырманың аз екенін көрсетеді. Ғалымдар дәстүрлі және иеорглифтік принципке негізделген ағылшын жазуы қолайлығы тұрғысынан неміс жазуынан көш кейін екендігін айтады. Неміс жазуының қолайлығы мемлекеттің қамқорлығының арқасында жүзеге асқан. Мезгілі келгенде графика мен орфография ережелері қайта қаралып, оларды оңайлату, дыбыс тілін таңбамен кодификациялауды оңтайландыру әрекеттері жүргізіліп отырғанына 400 жылдан астам уақыт болыпты.

Кез келген әлеуметтік ортада сол ортаның ауызша айтуы-сөйлеуі мен жазуында басшылыққа алатын екі норма болады, ол – орфографиялық және орфоэпиялық нормалар. Қазақ тіл білімінде орфографиялық нормалар жиынтығы – «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» және «Қазақ тілінің анықтағышы». Сөздік жаңартылып шығарылып отырады. 1941 жылы С.Аманжолов басшылығымен, 1946 ж. М.Балақаев редакциясын басқарып шығарған, 1963, 1978, 1988, 2008, 2013 жж. жаңартылып басылған сөздіктер арқылы емле тарихы жасалуда. Ал емленің алғашқы түзілісі қандай болды?

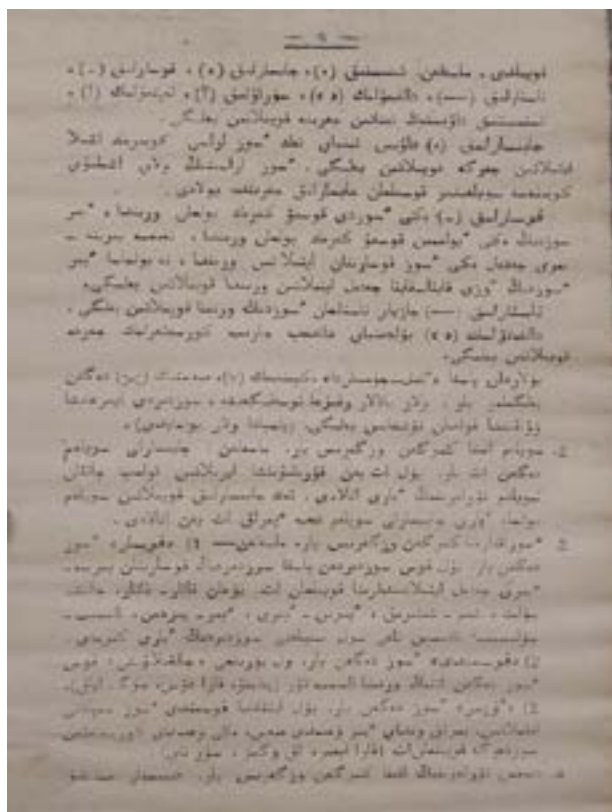
1928 жылы Қызыл орда қаласынан **Ақымет Байтұрсын ұлы** авторлығымен жарық көрген «Тіл-жұмсар» (сөйлеу, оқыу, жазыу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын 1-інші кітаб) кітабы «Білім ордасы 1-інші басқыш мектебте ұстауға ұйғарған», яғни рұқсат етілген кітап еді. «Қазақстан оқыу кемесеріетінің білім ордасы»-нан шығарылған. **Қазақстан жоғарғы шаруашылық кеңесінің мемлекеттік басқармасы** рұқсатымен жарық көрген (Ақымет Байтұрсын ұлы, 1928:10).

Осы кітаптың титул бетінде, сол жақ төменгі тұсына ескі лагын жазуымен **Baiturcyn uly a. til jumsar 1-ncь kыtab** деп жазылған. Ал сол жазуға қатарлас кирилл әріптерімен «**А.Байтұрсунов. Практическая грамматика ч.1**» деп жазылған. Кітаптың келесі бетіндегі «Дәйектемеде»: «Мұндағы білім – «Тіл-құралдағы» білім, бірақ бірақ сол білімді мұнда үйрету жолы басқа», – дейді. «Тіл-құралдан» «басқалығын» бірнеше белгілерін санамалап беру арқылы көрсеткен. Осы санамаланған 4 белгілерді сипаттауы, тіл бірліктерінің қызметін көрсетуі емле түзісін куәландырады. Кітапта әріптен өзге белгілерге ат беріліп, ұғымдарды атайтын терминдер ұсынады: «Әріптен басқа жазуда қолданатын белгілерге бүгінге дейін анықтап белгілі ат қойылған жоқ еді. Сүгіретін, қарап біреу олай, біреу былай деп атайтын еді. ...Мұндағы ат тек сүгіретіне қарай емес, жұмсалатын орнына қарай қойылды. Мәселен: тыныстық (.), жапсарлық (.), қосарлық (-), тастарлық (--), дәлдеулік («»), сұраулық (?), лептеулік (!) (Ақымет Байтұрсын ұлы, 1928:5-6). Біздіңше дефис белгісіне берілген түсініктеме мынадай: «Қосарлық (-) – екі сөзді қосу керек болған орында, бір сөздің екі бөлімін қосу керек болған орында немесе біріне-бірі жедел екі сөз қосарынан айтылатын орында, не болмаса бір сөздің өзі қайта-қайта жедел айтылатын орында қойылатын белгі» (Ақымет Байтұрсын ұлы, 1928:5-6).

4-сурет. «Тіл-жұмсар» (Қызыл-Орда,1928) кітабының титул бетінің көшірмесі.

5-сурет. А.Байтұрсынұлының әріптен тыс белгілерді сипаттаған «Тіл-жұмсар» кітабының 5-беті:

Осы ретпен жазуды тұтыну барысындағы емлелік ерекшеліктерге ретімен тоқталып өтеді. Соңына қарай: «Адағында айтып өтетінім – емле үйретуге «Тіл-жұмсардың» екі бөліміндегі қолданыстық нәрсе (материал) жеткілікті.

Соның бәрін балалар дұрыстап жұмсап, түгел қолданып өтсе, емленің 90% шамасын білуге болады», – дейді (Ақымет Байтұрсын ұлы, 1928:7).

Бұл 1928 жылғы басылым көрген кітаптағы әліпби мен емле мәселесінің қалай, қандай деңгейде көтерілгенін, емлені реттеудің шындап қолға алынғанын білдіреді. Ал аталған кітап – дауысты дыбыстар қалдырылмай (түсірілмей) жазылып, барынша жүйеге келтірілген, тыныс белгілерінің қолданысы реттелген, әр ұғымға «ат қойылған», яғни терминдер жүйесі жасалған уақыттың куәгері, емле тарихын түзудегі алғашқы қарлығаш есепті еді.

«Қазақ» газеті шыққан кезде емле туралы сөз ету әлі ерте, бірақ жүйеліліктің алғашқы қадамдары басталған уақыт еді. Өйткені «Қазақ» газетінде 1913-1918 жж. усул-жәдид жазуы алғаш сыналғанмен, емленің бекітілген нұсқасы болмағандықтан, емлені стихиялы немесе түйсіну деңгейінде қолдана бастаған, әдеби тіл мен емленің қалыптасуындағы маңызды тарихи кезең, сынаудың, сынақтан өткізудің алғашқы қадамдары жасалған уақыт болды. Ал емле – түйткілді сауалдардың жойылуына, күрделі мәселелердің шешілуіне себепкер. Сондықтан А.Байтұрсынұлының 1928 жылы жарыққа шығарған «Тіл-жұмсар» кітабы – тәжірибе негізіндегі, автордың өз сөзімен айтқанда **«сөйлеу, оқыу, жазуы тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын»** алғашқы емле анықтағышы, бірегей еңбек.

Ақиқатында да солай, өйткені сөзді инвентаризациялаудан кейін ғана әліпбидің мықты-осал тұстары білінеді. Ол үшін, ең алдымен, лексикографиялық тәжірибелер жасалады, яғни сөздіктер құрастырылады, сөз типтерінің – күрделі, кірме сөздер, терминдер, ономастикалық атаулар, гибрид сөздер т.б. – жазылу ерекшелігі анықталады, анықтағыштар жазылады, емле түзіледі т.б.

Төте жазуды пайдаланып, «Қазақ» (1913-1918 жж., Орынбор) газетін шығаруы А.Байтұрсынұлы мен серіктерінің мәдени өмірдегі баға жетпес үлесі болды. Газеттің бастырушысы алғашқыда М.Оразаев еді. Алғашында: «Газет алғаш шыққан жылдары Омбы, Қызылжар, Кереку, Көкшетау, Атбасар, Ақмола, Түркістан, Шымкент, Әулие-Ата, Ташкентке дейін тарал-

ды». Газет «К.Хусаинов и К^о» серіктестігі баспаханасында басылып, бір жылдық бағасы 4 сом, жарты жылға 2 сом 50 тиыннан сатуға рұқсат. Генерал-лейтенант Сухомлинов» (Тұрғараева Г.М., 124-126) деп мөр басып рұқсат берген. Қаржы тапшылығы газет шығаруға қолбайлау бола бастаған соң, «1913 жылдың соңына қарай «Азамат» серіктестігін құруды тиімді деп шешті, оны құрды да. ... Ал «Қазақ» газетінің редакциясы Орынбор қаласы Гришковская көшесіндегі Дмитриеваның үйінде орналасты. «Қазақ» шығарушылары баспахана сатып алуды о бастан көздеген, оқырмандардың, қалталы адамдардың, Қытайдағы қазақтардың көмегімен, құрған серіктестігінің арқасында 40 мың сомға қазақ даласындағы алғашқы баспахана ашады (Тұрғараева Г.М., 128).

Сол кездегі мерзімді басылымдардың бәрінің қазақ халқы үшін қызметі әмбебап, энциклопедиялық сипатта болды. Бірақ бәріне ортақ бір қызмет түрі болды, ол – **ағартушылық** қызмет еді. «Қазақ» газеті осы қызметінде өзгелерден оқ бойы озық басылым еді. Өйткені газет А.Байтұрсынұлы түрлеген төте жазуды іс жүзінде алғаш пайдаланып, тәжірибеден өткізген, жазудың жүйеге түсіп, реттелуіне зор үлес қосқан, усул-жәдид қозғалысын қазақ даласына кең жайған газет болды. «Усул жәдид» қозғалысы және осы қозғалыстың қазақ даласына әсері сол кез үшін өзекті болды да, ол мәселенің «Қазақ» газетінде көрініс табуына ықпал етті. Мысалы, 1915 жылғы «Қазақ»-тың **153-нөмірінде** «Усул жәдид мәселесі» (**«Қазақ» газеті, 1915**) деген тақырыппен Нұғман Манаевтың қысқа хабарлама-мақаласы жарық көрген (кирил қарпіне және бүгінгі емлеге салынған түрі, бірақ кейбір емле ерекшелігі сақталған – Б.М.):

«Ғылым жолында кенже қалған біздің жұртқа осы уақытта анау усул жәдид, мынау усул қадым деп тартыс қылмай, әйтуір оқыту қамын ойлау керек еді. Жәдидтің, қадымның жанжалы мен өткізетін уақытымыз жоқ еді. Бірақ, бұл қайырсыз жанжал қазақ арасында көрінеді. Жалпы қазақ жұртында тегіс болмағанмен көп жерде-ақ халықты әуре қылып тұр.

Ақмола облысы, Қызылжар уезі Пресновский волосқа қараған 4 нші ауылдың қазағы Серікбай мырза Жақсымбетов екі жылдан бері мұғалім ұстап, ауылының балаларын жаңа жолмен оқытып келе жатыр екен. Ел ішіндегі шала молла, жарты сопылар «Усул жәдид харам, оның мұғаліміне ұйып намаз оқуы дұрыс емес» деп, ел арасына пәтуа жайыпты.

Жұртдың көбі олардың пәтуасына инанып, усул жадидтен балаларын ала бастаған соң Серікбай мырза Троицкідегі атақты ишан Зейнолла хазіреттен бұл турада пәтуа сұрайды. 31 нші шольде ишан хазіреттен Серікбай мырзаға пәтуа қағазы келеді. Оқушылардың көздері көрсін деп, ишан хазіреттің пәтуасын өзгертпей көшіреміз...

...Усул жадид харам деп жүрушілердің бастығы ишан хазіреттің мұриттері еді. Олар бұған не айтар екен? Әлден ишан хазірет те олардай білмеді ме екен?

Ишан хазірет мұнан 10-15 жыл бұрын, татарлар арасында усул жадид жанжалы қозғалған кезде «усул жадидпен оқыту дұрыс» деп пәтуа берген еді. Бұл турада дәлелдерімен жазған бір кітабы басылып та жаралған.

Енді, ишан хазіреттің көкейіне қонып, бұрынғы надандықтарын тастаса игі ед деп тілейміз». Қазақ жазуының реформаторы атанған А.Байтұрсынұлы өзінің төте жазуына әріпүсті және әріпасты диакритикалық таңбаларды азайтқанмен, бәрібір де газетте олардан толық құтыла алмаған, оларды енгізуге мәжбүр болған.

«Әріптердің жол бойымен жазылу, жолдан шығарылып жазылу (таңбалану), жолдан төмен түсіріліп жазылуына қарай өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы, «жол бойымен жазылатындар – б – «ب», д – «د», е – «ة» (ه), и – «ي», н – «ن», п – «پ», т – «ت», ф – «ف», ы – «ی», і – «ی», қ – «ق», һ – «ه» дыбыстарының таңбалары жатады. Бұлар (дәптер жолы, не жазып келе жатқан) жолдан не жоғары көтерілмейді, не төмен түспейді. Жол бойымен келесі әріптермен / д – «د», е – «ة» әріптерінен басқасы) тіркесіп отырады.

Ал а – «ا», ә – «أ», г – «گ», к – «ك», л – «ل», һ – «ه» дыбыстарын таңбалайтын әріптер жол бойымен жазылатындарға қарағанда, екі есе бойшаң жазылады, жолдан жоғары шығарылып (көтеріңкі) таңбаланады. Мысалы: кітап – «کتاب», қымбат – «قیمبات» сөздері араб әрпімен жазылғанда к – «ك», а – «ا» әріптері басқаларға қарағанда жолдан шығарылып жазылған.

Бұлардан басқа сөз ішінде жолдан төмен түсіріліп жазылатын (таңбаланатын) әріптер де бар. Оған в – «و», ж – «ج», з – «ز», м – «م», о – «و», р – «ر», с – «س», у – «و», х – «ح», ч – «چ», ш – «ش», э – «ع», ұ – «و», ү – «و», ө – «و» дыбыстарының әріп таңбалары жатады», – дейді С.Хасанова. Төте жазу сөз болғанда А.Байтұрсынұлының есімі аталмайды (Хасанова С.Ш., 1994: 134).

Араб әріптері сөз ішінде жазылу барысында бәрі бірдей бір-бірімен тіркесе бермейді. Бұл – өзіндік ерекшелік. «Алфавиттің құрамында өзінен кейінгі әріптермен тіркеске түспейтіндері бар. Оларға: а – «ا», ә – «أ», в – «و», д – «د», е – «ة», з – «ز», о – «و», р – «ر», у – «و», ұ – «و», ү – «و», ө – «و». Осы дыбыстардың әріптері (таңбалары) сөз ішінде өзінен кейін келетін әріптермен байланысқа түспей жазылады (Мысалы, адам – «ادام», «زمان» – заман, ұзын – «وزين», үлкен – «ولكه ن», аяныш – «ايانش», айна – «اينا» т.с.с.)» (Хасанова С.Ш., 1994:135).

А таңбасы «ا» түрінде жазылған кезде сөз ішіндегі а-ның байланысы біржақты (кері) байланыс екендігін білдіреді. Сөз басында көлбеу түскен сызықша түріндегі таңба («أ») жазылады. А таңбасының жоғарғы жағындағы көмекші таңба (диакритика) («أ») мадд деп аталады. Мадд-сыз жазылған таяқшаны сүйеу таяқ немесе әліп деп аталады.

Төте жазу мәтіндерінде балалы («بالالی») сияқты сөздердің құрамындағы л-дың «ل» осы жазылу үлгісі, яғни соңынан келетін а-мен тіркесуінің көлбеу «لا» түрде таңбалануы көп кездеседі. «Ал «ال», مفتى لك (мүфтилк) деген сөздің жазылуы алдыңғы л-дың жазылуына, яғни алдыңғы және соңғы әріппен тіркесіп, жалғасып жататын л-дың жазылуына ұқсамайды. Осындай жазылу бала («بالا») сөзінен, сол сияқты сандаған сөздерден байқалады, ал балалы («بالالی») сөзінің жазылуындағы «л мен л тіркеске түспейді, себебі алдыңғы л а-мен байланысып тұр» (Хасанова С.Ш., 1994:134). Әріптердің тіркесу кезіндегі таңбасының өзгеруі жоғарыда айтылған зерттеуші ғалым С.Ш. Хасанованың көрсетілген еңбегінде тиянақталып, таблицалармен берілген. С.Ш. Хасанованың «Көне түркі және араб-латын жазбалары» (Алматы: Республикалық баспа кабинеті. – 288 бет) еңбегіндегі көне түркі, араб, латын жазулы мәтіндердің бәрі дерлік қолмен жазылған. Сол кездегі техникалық мүмкіндіктің болмауы осылай жазуға мәжбүр еткені байқалады. Төте жазу туралы, жалпы қазақ жазуы туралы кеңестік кезеңдегі алғашқы зерттеу деуге болатын осы еңбекті қайтадан басып шығарған зерттеушілер үшін қажет-ақ.

А.Байтұрсынұлы әліпбиінің ең тамаша жаңалығы /^а/ дәйекші таңбасы, ол тұрған жерде дауысты дыбыстар міндетті түрде жіңішке айтылады. Айталық, «а» таңбасының жоғарғы оң жағына «^а» дәйекші қойылса, ол

«ә» «*ʾ*» болып оқылады. Осылай дәйекші (жіңішкертікші) арқылы жіңішкертіліп айтылатын (оқылатын) қосақты дыбыстарға «*ا*» (а) – «*ʾ*» (ә), «*ی*» (ы) – «*ی*» (ү) – «*ۇ*» (у), «*و*» (о) – «*و*» (ө) жатады. Дәйекшінің /*ʾ*/ әсерінен «*ق*» (қ), «*ع*» (ғ), «*و*» (у), «*و*» (о), «*ی*» (ы) жуан дыбыстары жіңішкеріп, «*ق*» (қ) – «*ك*» (к), «*ع*» (ғ) – «*گ*» (г), «*و*» (о) – «*و*» (ө), «*ی*» (ы) болып оқылады. Жалпы дәйекші тұрған сөздер міндетті түрде жіңішке оқылады.

«Қазақ» газетіндегі тыныс белгілері және орфографиялық белгілер.

«Қазақ» газетінде тыныс белгілерінің барлық түрі кездеседі. Мысалы, төмендегі сөйлемде *defpuc* (Қапал-Жалайырдың – «Қапал – Жалайрдың»), ал «50-60дың» дегенде сандардың арасына дефистің қойылуы, керісінше, қосымшаның дефиссіз жазылу үлгісі берілген. Дефистің орфографиялық таңба екені белгілі. Әріптерден бөлек таңба түріне жататындықтан, газет мәтіндеріндегі тыныс белгілері мен орфографиялық белгілердің қойылуына мысалдар келтірілді:

Қапал – Жалайрдың 16 Ұолосынан 50-60 дан жігіт
Айнып 400 жөзде н Аитиғы сөпме йіге қалғаны Аматай Жаққа
Үбе рлді.

Е. ж. «Қазақ», 213 нөмір)

Ал төменде келтірілген мысалдар қысқартқан сөздердің жазылу үлгісін көрсетеді. Газетте қысқартып жазу адам аттарын қысқартуда, терминдерді қысқартып беруде кездеседі. «Қазақ» газетіндегі әріптік қысқарту (1) (Е. ж.) мен (2) (Г. Дума) дегендегі күрделі сөздің қысқартып жазу үлгісі төмендегідей болған:

1 Е. ж. «Қазақ», 213 нөмір)

2 К. ж. «Қазақ», 145 нөмір)

Ал мына төмендегі мәтін «Шаһ Кәрім ақсақалға» деп аталады.

Шаһ Кәрім Ақсақалға

«Қазақ» дңк 153 неңи номрнде Шجرة Крэдк 2 неңи рет басылууы Жаинан Араматарға Жазған Аутеңкзге Мнаны Айтәмз:

«Шجرة» нңк 50 неңи бептнде Кі Көңи Жазған Жаинан Жазған Жернде: (1) «Ал нңк «Үр Баласы «Көңили Баы» Дөңе нди «Көңити»... Жазарға Көңерек. (2) «Ал нңк тли Баласынң Үри «Чөмбін» әмбе с «Көңитә» Дөңе н Руу. «Ал, Чөмбін Үр Туусқан әл. Көңи Жөзде әке Ұн Аңн Дөб Атайды, Булар Аңн Болб, Көңи Жөзге Қосилادی. Баили Мбн Көңити Руу «Ал – Чөмбінди «Аңн» Дөб Атайды. Чөмбін «Ал нңк «Анисы һм «Торт Рууга Булине Ди: (1) Тоға (2) Көнәк (3) Аспан (4) Бөзқұл. «Ал, Чөмбін Жау әбди, Сондада Басм Сау әбди», Дөб Көңити Руудың Айтб Көңитә н Тарихи Мәқали Да Бар.

әкнеңи, Көңи Көңилге н Соңк Шаһ Кәрім Ақсақал Шجرة Си Туурәли Мнаны Айтқимз Көңиле Ди.

Шаһ Кәрім Ақсақал «Шجرة» Сине Көңил – Көңили Жумсҗа Қарамә, Төре нк Авилаб, Көб, Ақб, Сан Салстөб Барб Жазғаны Көринб Төр. Бул Туурәда Ақсақалди Қаздңк «Карәмизни» Дөсәк, Аרטқ Мақтаған Булмастан. Төрк Тарихи Мбн Тансқиси Көңилге н Адам Бул Шجرة Ни Ақимә Көңитә – Алайди. Шجرة Көңиле Дңк Кнабарнда Төзб Жүргә н Мәлуәтдң Барн Де Шаһ Кәрім Үр «Үр Кнабақә Төзб, Ақууҗинңк Бөйне Тн, Үр Қарағанда, Көңилтә н Сиәқти. Сондада «Көңисәнз Көңилн Төсе йди»: Шجرة нңк Көңиләйги Де Бар. әкнеңи Басылуунда Мундай Көңис Көңиле Рн Төзе Тб Басар Дөб Авилаимз.

Тарих әкнә Мқсөдбө н Жазиләди: (1) Мкнбде Балаларға Ақитәу Аўн һм (2) Халдңк Бурунғы Халдарн Жарққа Көңиле Чә Кн «Бдируу» Аўн. Булай Қарағанда, Шаһ Кәрім Шجرة Си Мкнбде Ақуу Қурәли әбсе Бнде Төтинүүға, әкнә Басдан, Туура Көңиле йди. Қала Бөрдди, әкнеңи Шарптақә Туура Көңилүү Көңерек әбди: Соңғы Шجرة Көңиле Рге Жәрде Мөңи Булууы «Төйистә. Буған Шаһ Кәрім Шجرة Си Тағы Аўиле Сәкәре Мә йди: Ат, Жл, әл Көб – Төтәс Санәлб, «Ас, Адәт, Зәк Сарәк Сөйлә Не Ди. Сондқдан Трлге н Атар, Аўилққан әлде р әбсе Зорлқ Бин Қаләди, Арқандәуәз Малҗа Көңиле Көңиле Ди.

Шаһ Кәрім Ақсақал Төңкөң Шجرة Чө Булған Соңк, Жүмиси Қийн әке Нине Төсине Мз. Айтсе Де, «Қатини Олкә н Қрди Аўйге Қараб Жәлиди» Дөңе нди, әкнеңи Басылуунда Қорғәқ Адам һм әлде Дңк Атарәи Мбн Қатар Олардң «Асн, Төрмисн, Адәт, Зәкдарн Да Көркөңиле Ди.

Көңиләк. «Қазақ», 167 нөмір)

(«Қазақ» газеті, 1916)

«Тіл-Жұмсарда» (1928 ж.): «Әріптен басқа жазуда қолданатын белгілерге бүгінге дейін анықтап белгілі ат қойылған жоқ еді. Сүгіретін қарап біреу олай, біреу былай деп атайтын еді. Мұнда соларға ат қойылды. Мұндағы ат тек сүгіретіне қарай емес, жұмсалатын орнына қарай қойылды», – дейді А.Байтұрсынұлы (Ақымет Байтұрсын ұлы, 1928:4).

Жоғарыда берілген мәтінде нүкте (.) әр сөйлем аяқталған соң қойылған. Нүктені (.) «тыныстық» деп атаған А. Байтұрсынұлы оның мәнісін былайша түсіндіреді: «**Тыныстық**» (.) – дауыстың тынатын жеріне қойылатын белгі» (Ақымет Байтұрсын ұлы, 1928:5). Яғни сөйлем аяқталғаны интонациядан, дем жетіп, аяқталған тұста қойылатынын айтқан. Сонымен қатар:

1. Қос нүкте (:) бірнеше жерде әр түрлі қисынмен қойылған: (أیتامز:) т.б. Көп нүктені газетте қойып, жазғанмен, 1913 жылы түгіл, 1928 жылы да осы белгіге түсінік бермеген;

2. Жинақтаушы мәнді сөзден кейін: .
چومبىن ءالم نڭ ءانىسى هم ءتورت رۇۋغا بولىنە دى: 1) توقا (2 كونهك 3) اسپان 4) بوزقۇل

3. Тырнақшадан кейін қос нүкте (екі бірдей тыныс белгісі – тырнақша және қос нүкте): «كېمىسىز كېلن تۆسبە ىدى»;

4. Тырнақшаның қойылуы: «قازاق» دڭ «كارامىزنى» т.б. Тырнақшаны дәлдеулік деп, оны А.Байтұрсынұлы «**Дәлдеулік** («») – бұлжытпай дәлдеп жазып көрсетерлік жерде қойылатын белгі», – деп түсіндіреді [10,5-6].

5. Сызықшаның қойылуы: – رۇۋ ءالم چومبىدى, т.б.

6. Қазіргі кезде күрделі етістіктердің (негізгі етістік пен көмекші етістіктің) дефис арқылы жазылуы:

كېتە -المای(келе-алмайды)

Дефисті «Тіл-жұмсарда» «**Қосарлық**» (-) деген атаумен атаған. «Қосарлық» (-) – екі сөзді қосу керек болған орында, бір сөздің екі бөлімін қосу керек болған орында немесе біріне-бірі жедел екі сөз қосарынан айтылатын орында, не болмаса бір сөздің өзі

қайта-қайта жедел айтылатын орында қойылатын белгі» [9,5-6]. Шындығында алдымен дефиспен жазылып жүрген кейбір сөздердің бірігіп кететіні – жазу тәжірибесінен белгілі. Сөздердің бірігу алдындағы бір процестің белгіленуі дефис арқылы жүзеге асады. «Қазақ» газетінде: **өнер кәсіп – өнер-кәсіп – өнеркәсіп** (қазіргі жазу үлгісі) – осы біртіндеп бірігу жүргенін білдіреді, бірігу алдындағы, яғни «екі сөзді қосу керек болғанда қойылатыны» шындық. Бірақ «Қазақ» газетіндегі дефиспен жазылған күрделі етістіктер бүгінгі күні, қазіргі қазақ тілінде бөлек жазылады: **келе-алмайды – келе алмайды**.

7. Бірыңғай мүшелердің арасына үтір қойылып жазылған:

. بۇغان شاه كريم شجره سى تاغى اۋيله سڭكره مه ىدى.
آت، جل، ابل كوب – تۇتاس سانالب، ءاس، آده ت، زاڭ
سارالڭ سويله نه دى.

Үтір сөздің сол жақ жоғарғы жағына теріс немесе жоғары қаратып (жоғары қайырылып) «» қойылған. Үтірді А.Байтұрсынұлы «жапсарлық» деп атап, оған мынадай түсінік береді: «Жапсарлық» «» – дауыс тынбай, тек сөз арасы көбірек ашыла айтылатын жерге қойылған белгі. Сөз арасының олай ашылуы көбінесе сөйлемдер қосылған жапсарлық жерінде болады» (Ақымет Байтұрсын ұлы, 1928:5). «Жапсарлық» атауы оның төте жазуда сөздің сол жақ жоғары қапталына жапсырыла қойылуына қарай берілген сынды. Берілген анықтама-түсініктегі «сөз арасы көбірек ашылатын» жер, әрине, кідіріспен айтылатын бірыңғай мүшелердің арасы.

8. Үтірдің жазылуындағы осы келтірілген үлгі (7-тармақшадағы) барлық жерде сақталады. Ал жоғарыдағы үтірге берілген анықтама-түсініктегі «сөйлемдер қосылған жапсарлық жерлердің орны», сөзсіз сөйлем түрлеріне қатысты. Мысалы, құрмалас сөйлем компоненттерінің арасына қойылатын үтір осы үлгіде берілген: اېكنچى، قالا بېردى، شارطقا تۇورا كېلۇۋى كېرەك اېدى سوڭغى شجره چيله رگه جاردە مچى بولۇۋى ءتييىستى.

9. Сөйлемдегі қыстырма сөздердің екі жағынан үтір қойылған:

شجره چيله ردڭ كتابدارندا توزب جۇرگه ن معلوماتدڭ
بارن ده شاه كريم ٺبر ٺبر كتابقا ٺتذب، او قۇۇچينڭ بېينه تن،
ٺبر قاراغاندا، جبڭلكنه ن سياقتى
*Шжрешилердің
табтарында түзіб жүрген мғлматдң
барын де Шаһ Кәрім бр бр табқа тзб,
оқұушинң бейнетн, бр қарағанда,
жеңлткен сияқты.* Егер қыстырма сөз
сөйлемнің басында келсе, үтір қыстырма
сөзден кейін қойылады:

بۇلاى قاراغاندا، شاه كريم شجره سى مکتبده او قۇۇ
قۇرالى اېسه بنده تۇتىنۇۇغا، اېكى باسدان، تۇۇرا كېلمه یدی.
– *Бұлай болғанда, Шаһ Крим шжресі
мктбде оқұу құралы есебнде тұтінұұға, екі
басдан, тұұра келмейді.*

9. Көп нүкте (...): «چېکتى» ... جازارغا كېرەك
үлгісінде қойылған. «Тіл-жұмсардың» 1-кі-
табында көп нүкте туралы ештеңе айтыл-
маған. Бәлкім, 2-кітапта айтылған болар.

10. Газетте жақшаның (қос қанатты («))
және жалқы жақша (1)) жиі қойылғаны бай-
қалады. Жалқы жақша немесе санамалаған
кезде қойылатын жақша да басқа алдыңғы
тыныс белгілері сияқты сөздің, я болмаса
санның сол жағына теріс қаратылып, алды-
нан қойылған: (4 أسپان 3 كونهك 2 توقا 1 ت.б.

Төменде келтірілген өлең («Туған тілім»
– «تۇۇغان ٺلم»» деп аталады, авторы – «Бай-
қаушы». «Байқаушы» – «بايقاۇچى» деген ла-
қапатпен А.Байтұрсынұлы жазғаны белгілі.
Осы өлеңде тыныс белгілерінің басқа түр-
лері кездеседі.

تۇۇغان ٺلم
...مېن بولمان بولديرامن «تاتار» دېسه ڭڭ،
مېن سيمان «ٺبر بولمه گده»جاتار دېسه ڭڭ؛
اوتبه يمن تاماغڭنان، «جۇتام» دېمه!
جولم ٺبر، قولم ٺمنى، «قاتار» دېسه ڭڭ.

بايقاۇچى («Қазақ», 167 нөмір)

Өлең жолдарында нүктелі үтір қойылған
жол бар:

مېن سيمان «ٺبر بولمه گده»جاتار دېسه ڭڭ؛

Леп белгісі бар:

اوتبه يمن تاماغڭنان، «جۇتام» دېمه!

«Лептеулік» (!) жөнінде де А.Байтұр-
сынұлының «Тіл-жұмсарында» ешқандай
анықтама, түсінік жоқ.

Газеттің кейбір беттерінде, нөмірлерінде
жұлдызша (*) қойылған орындар бар. Жұл-
дызша қойылған газет бағанының астыңғы
жағына сілтемелер берілген. Мысалы:

چارۇالق اوزگه ريسى (*)
163، 161، 158، 148، 147، 146، 145، ٺسى (*)
نچى نومرله ده. («Қазақ», 167 нөмір)

Сонымен қатар теріс қарата, яғни оңнан
солға қарата қойылған сұрау белгісі / ? /
кездеседі. Әрине, бір жерде ғана емес, сұ-
раулы сөйлемдерден соң үнемі қойылып
отырған. Мысалы (кирилшемен):

*Бір мезгілде қожасы күрсінді де құлына
айтты: «Күн жоқ дегенім рас емес пе?»*
(Қ., 1913, №2).

«?» – сұрау белгісіне А.Байтұрсынұлы-
ның берген атауы – **сұраулық**, атынан заты
көрініп тұрғаннан соң болар, түсінік жазыл-
маған.

Келтірілген соңғы мысал төл сөздің жа-
зылу үлгісіне арналған, қандай тыныс бел-
гілер қойылғаны мысалдан анық көрінеді.
Бұл жерде төл сөзге тиесілі тыныс белгісі-
нен сызықша ғана жетіспейді. Бірақ басқа
жерлерде төл сөз жазылғанда сызықша қо-
йылуы, кездесуі де мүмкін. Сызықша А.Бай-
тұрсынұлының «Тіл-жұмсарында» «**Тас-
тарлық**» (—) атауымен жүр. Берілген
түсінігі: ««Тастарлық» (—) – жазбай
тасталған сөздің орнына қойылатын белгі»
(Ақымет Байтұрсын ұлы, 1928:5). Әрине,
сызықшаның жазылмай, айтылмай қалған
сөздің орнына қойылуы, бұл белгінің бір
қызметі ғана, оның функциясы одан бері
өзгерген, қызметіне қызмет қосылған.
1924, 1928 жылғы емле ережелері төте жа-
зуының қолданысынан, одан кейінгі тілдік
тәжірибеден барып жинақталған. Сол ты-
ныс белгілері мен олардың қойылатын орны
туралы ережелердің «Қазақ» газетінен бас-
тау алған үлгілері ғасырға жуық қазақ тіл
білімінде қолданылып, кейіннен кәдеге жа-
рауы, ережелер мен тыныс белгілері

қойылатын орындарды интуитивті түрде болса да, нақты сезініп, дәл қалыптастыра алуы Ахмет Байтұрсынұлының тілдің, сөздің, оқудың, жазудың сырын ғылыми тұрғыда ұққанын, негіздей алғанын білдіреді. Қазақ тілінің тарихында емле 1924 жылы бекітілді, 1929 жылы «Қазақ жаңа емлесі туралы декрет» қабылданды («Қазақ» газеті, 1915).

Қорытынды

Газеттегі емле немесе норманың тұрақтылығы туралы айтқанда, мына жайттарды ескеру керек. Біріншіден, газет қазақ жазба тілінің, яғни әдеби тіл нормасының арнайы қолға алынып, қалыптасуының алғашқы қадамдарын ғана жасады. Алғашқы қадамда мүлт кететін тұстар болуы заңды. Сондықтан әбден қалыптасқан, жүйеленген норма туралы сөз етудің өзі артық. Екіншіден, жоғарыда айтып кеткендей, ескі жазба әсерінен (қадымнан) басыбүтін арыла алмаған. Сол әсер ескі жазбалардағы жекелеген таңбалардың сақталуынан ғана емес, сөздердің тұтасымен тұлғасын сақтап төтеге (жәдікке) енуінен көрінеді. Үшіншіден, газет жарық көрген аралықта емле ережелерін ресми

бекіту туралы мәселе көтерілгені туралы мәлімет жоқ. Бірақ жәдідтік ағымның оқыту жүйесіне кіруі усул жәдідтің жазба тілге енуіне ықпал етті. Төртіншіден, емлені толық жүйелеуді бірден жүзеге асыратын әлеует (күш, білім, пайым), қол жетіспеді. Бұл кейіннен, он шақты жыл өткен соң ғана, жазудағы күрделі, шешімі қиын мәселелерді байқайтын «көздер» шығып, саналы пікірталастар бой көтерген кезде ғана қызу талқылана бастады. Ал «Қазақ» газетінің усул жәдідті мәдени өмірге араластырып, зиялы қауымның халықтың сауаттылығын арттыру жолында еңбек етуіне серпінді күш бергені – тарихи ақиқат. «Қазақ» газеті мәдени өмірдегі ұмытылмас, өшпес кезеңнің белгісі екені, оқу мен білімді жетілдірудегі, жазба коммуникацияны дамытудағы және норманы қалыптандырудағы қуатты құрал болғаны да – тарихи ақиқат.

Мақала 2021-2023 жж. орындалатын ғылыми жоба бойынша жарияланып отыр.

Жоба тақырыбының атауы: *Жазба мұра және мәтінталдау: XX ғ. басы публицистикасындағы орфограмма, сөзжасам мен көркем мәтін лингвопоэтикасы (АРО9260734).*

Пайдаланылған әдебиет:

- Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. – Москва: «Восточная литература», 2002
- Ақымет Байтұрсын ұлы. «Тіл-жұмсар» (сөйлеу, оқыу, жазыу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын 1-інші кітаб). «Қазақстан оқыу кемесеріетінің білім ордасы. Қазақстан жоғарғы шаруашылық кеңесінің мемлекеттік басқармасы». «Білім ордасы 1-інші басқыш мектепте ұстауға ұйғарған». – Қызыл орда, 1928.
- Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы. – Алматы: Мемлекеттік тілді тілді дамыту институты, 2012. – 300 бет.
- Байтұрсынов А. Оқу құралы /усул сотие жолымен тәртіп етілген қазақша алифа/. 1-ші кітап. – Орынбор, 1912.
- Байтұрсынов А. Түрікшілдер құрылтайы. – «Жаңа мектеп», 1926, №7-8, 45 бет.
- Күдерінова Қ. Бірге, бөлек таңбаланатын сөздердің орфограммасы және оларды кодификациялаудың негіздері// Филология ғыл. кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 2000.
- Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: «Арыс», 1998.
- Сусов И.П. История языкознания. – Москва: «Восток-Запад», 2006. – 295 бет.
- Тіл-құрал. Дыбыс жүйесі мен түрлері. 1-інші тіл танытқыш кітап. Қазақ-қырғыз білімпаздарының 1-інші тобының қаулысы бойынша өзгертіліп 5-інші басылуы. – Қызыл-Орда: «Қазақстан мемлекет баспаханасы», 1925.// Кітапта: А. Байтұрсынұлы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Қазақ тіл білімінің антологиясы (серия). Құрастырған: Ғ.Әнес. – Алматы: Абзал-ай, 2013. – 640 б.
- Тұрғараева Г.М. Ахметтің тағдыр толқыны. – Алматы: «Қазақ университеті», 2021. – 317 бет.
- Усул жәдід мәселесі. – «Қазақ» газеті, 1915, №153.
- Хасанова С.Ш. Көне түркі және араб-латын жазбалары. – Алматы: «Республикалық баспа кабинеті». 1994, – 288 бет.
- Шаһ Кәрім ақсақалға//«Қазақ», №, 167.
- Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: «Қазығұрт», 2013.

- Chang L.Y., Chen Y.C. & Perfetti C.A. A multidimensional measure of graphic complexity applied to 131 written languages. – Behav Res 50 (2018), 427–449. <https://doi.org/10.3758/s13428-017-0881-y>
- Dehaene, S. Reading in the brain: The new science of how we read. – Penguin (2010).
- Miton H., Morin O. Graphic complexity in writing systems. – Cognition 214 (2021), <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2021.104771>, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0010027721001906>.
<https://www.britannica.com/topic/writing/History-of-writing-systems>
<https://www.languageinsight.com/blog/2019/a-short-history-of-writing/>

References

- Ashnin F.D., Alpatov V.M., Nasilov D.M. (2002). Repressirovannaya tyurkologiya [Repressed Turkology]. Moscow: Vostochnaya literature. 2002. (in Russian)
- Akhymet Bajtursyn uly. (1928). «Til-zhumsar» (sojleu, okyu, zhazyu tilin zhymys tazhiribesi arkyly tanytatyn 1-inshi kitab) [“Language use” (speaking, reading, writing practice book 1)]. «Kazakhstan okyu kemeserietinin bilim ordasy. Kazakhstan zhogharghy sharuashylyk kenesinin memlekettik baskarmasy». «Bilim ordasy 1-inshi baskysh mektebte ustaufa ujgharghan». – Kyzyl orda, 1928. (in Kazakh).
- Amirzhanova N. (2012). Kazakhstandaghy latyn zhazuynyn tarihi taghylymy [Historical lessons of Latin writing in Kazakhstan]. – Almaty: Institute for the Development of the State Language. 2012. 300 pages. (in Kazakh)
- Bajtursynov A. (1912). Okhu kuraly (usul sotie zholyumen tartip etilgen kazakhsha alifa) [Tutorial (Kazakh alphabet, ordered by usul sotie)]. 1st book. Orynbor. 1912. (in Kazakh).
- Bajtursynov A. (1926). Tyrikshilder kuryltajy [Turkologist’s constituent]. «Zhana mektep». 1926. №7-8, 45 pages. (in Kazakh).
- Kuderinova K. (2000). Birge, bolekk tanbalanatyndy sozderdin orfogrammasy zhane olardy kodifikaciya laudyn negizderi. Spelling of individual signed words and basis of their codification. Abstract of dissertation for the degree of candidate of philological sciences. Almaty. 2000. (in Kazakh).
- Momynova B. (1998). «Kazakh» gazetindegi kogamydykh-sayasi leksika [Social and political vocabulary in the newspaper «Kazakh»]. Almaty: Arys. 1998. (in Kazakh).
- Susov I.P. (2006). Istoriya yazykoznaniiya [History of linguistics]. Moscow: Vostok-Zapad. 2006. 295 pages. (in Russian).
- Til-khural (2013). Dybys zhujesi men turleri. 1-inshi til tanytkhysh kitap [Language tool. Sound system and types]. 5th edition with amendments by the resolution of the 1st group of Kazakh-Kyrgyz intelligence. Kazakhstan State Printing House. Kyzyl Orda. 1925. In book: A. Bajtursynuly. Kazakh til biliminin maseleleri [Questions of Kazakh Linguistics]. Kazakh til biliminin antologiyasy (seriya) [Anthology of Kazakh Linguistics]. Designed by: Gh.Anes. Almaty: Abzal-aj. 2013. 640 pages. (in Kazakh).
- Turgharaeva G.M. (2021). Ahmettin taghdyr tolkyny [Wave of destiny of Ahmet]. Almaty: «Kazakh university»ю 2021. 317 pages. (in Kazakh).
- Usul zhadid maselesi (1915). [Question of usul zhadid]. Newspaper «Kazakh». 1915. №153. (in Kazakh).
- Hasanova S.Sh. (1994). Kone turki zhane arab-latyn zhazbalary [Ancient Turkic and Arabic-Latin writings]. Almaty: “Republican Press Office”. 1994. 288 pages. (in Kazakh).
- Shah Karim akhsakhalgha [To Shah Karim aksakal]. Newspaper «Kazakh», 2016, №167.
- Kazakh tili zhonindegi zertteuler (2013) [Research on the Kazakh language]. Almaty: Kazyghurt. 2013. (in Kazakh).
- Chang, LY., Chen, YC. & Perfetti, C.A. (2018). A multidimensional measure of graphic complexity applied to 131 written languages. Behav Res 50, 427–449. <https://doi.org/10.3758/s13428-017-0881-y>. 2018. (in English).
- Dehaene, S. (2010). Reading in the brain: The new science of how we read. Penguin. (in English).
- Miton H., Morin O. Graphic complexity in writing systems, Cognition, Volume 214, 2021, 104771, ISSN 0010-0277, <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2021.104771>, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0010027721001906>. 2010. (in English).
<https://www.britannica.com/topic/writing/History-of-writing-systems>. (in English).
<https://www.languageinsight.com/blog/2019/a-short-history-of-writing/>. (in English).